

РОЗДІЛ II. МАТЕРІАЛИ МІЖНАРОДНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «ПЕРЕЯСЛАВСЬКА ЗЕМЛЯ ТА ЇЇ МІСЦЕ В РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ, ДЕРЖАВНОСТІ Й КУЛЬТУРИ»

УДК 904.26(477.5)«11/13»

Галина Бузян,
Дмитро Тетеря
(Переяслав-Хмельницький)

НОВІ ЗНАХІДКИ СТАВРОГРАФІЧНИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧАСУ НА ТЕРИТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ

У статті наведено опис та характеристику нових знахідок натільних хрестів та хрестів-енколпіонів давньоруської доби з території центральної Переяславщини.

Ключові слова: натільний хрест, енколпіон, Русь, центральна Переяславщина.

З утвердженням християнства в Русі серед місцевого населення поширилися й культові предмети нової релігії. Серед них хрестики, які були речовими втіленнями основного сакрального символу християнської релігії – хреста. Як відзначав Б.О. Рибаків, масове поширення виробів у формі хреста відповідало і християнським релігійним символам, і давнім язичницьким [18, с. 610].

Давньоруські натільні й нагрудні хрести-обереги виготовлялися з різноманітного матеріалу – металів, каменю, дерева, – вибір якого залежав від статку носія. Найбільшого поширення серед християн Русі набули, як засвідчують археологічні матеріали, хрести, відлиті з міді та мідних сплавів. Хрести-обереги були двох основних типів: хрестики-тільники, які носилися під одягом, безпосередньо на тілі, й більших розмірів нагрудні чи наперсні, двостулкові хрести, які надягалися поверх одягу.

Перші натільні металеві хрестики у формі грецького хреста з'явилися на Русі ще у X ст., вони виявлені, здебільшого, у дружинних похованнях Києва, Шестовиці, Підгірців. У подальшому з'являються інші різновиди хрестиків: з рельєфними орнаментами і зображеннями та емальовані, виготовлені в техніці перегородчастої та виїмчастої емалі. Останні є найбільш поширеними, а виготовляли їх здебільшого київські ювеліри у XI–XII ст. [15, с. 205–206].

Серед наперсних хрестів окрему групу складають релікварії або енколпіони, які вперше з'явилися у Візантії, на Русі поширилися з XI–XII ст. Цей тип хрестів походить від скриньок із зображенням хреста на покришці для зберігання святих мощів – так званих ставротек. У Русі енколпіони носили представники князівсько-боярської аристократії, ченці, паломники до святих місць. Найчастіше їх виявляють випадково або у складі скарбів, знахідки у похованнях поодинокі [16, с. 204]. Головною сюжетно-композиційною рисою цих сакральних виробів є зображення Христа і Богоматері (на лицевій ступці зображувався Христос, а на зворотній – Богоматір з немовлям). По краях хреста розміщувалися зображення святих.

Таким чином, хрест-складень становив лите зображення хреста з вигравіюваними сюжетами чи рельєфними композиціями. Ці зображення сприймалися як вище заступництво для його власника, як оберіг від усіх можливих нещасть і хвороб. Для віруючого такий хрест-оберіг набував важливого значення у зв'язку зі змістом його пустотілої частини, яку можна було наповнити особливо шанованими речами (земля, деревина, кістки мощів тощо) [4, с. 527].

На території центральної Переяславщини знайдено низку натільних християнських знаків давньоруського часу. Більшість з них походить із території сучасного м. Переяслава-Хмельницького, в межах якого знаходиться археологічна пам'ятка – літописне місто Переяславль Руський. Це, зокрема, хрести-енколпіони [25, с. 196–201], іконки-підвіски [22, с. 350–355] та натільний хрестик [2, с. 59–60, рис. 4, 1].

Нещодавно до Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» було передано декілька подібних ставрографічних старожитностей. За повідомленням респондента більшість з них знайдено на території та в околицях сучасного села Пристроми Переяслав-Хмельницького району Київської області, ще один емалевий натільний хрестик походить із Переяслава-Хмельницького.

У ході археологічних обстежень та розвідок на території села Пристроми та його околиць виявлено низку різночасових пам'яток. На північній околиці в урочищі Горби знаходяться залишки городища, яке, на думку М.П. Кучери та А.В. Кузи, функціонувало у XI–XIII ст. [8, с. 4–5; 10, с. 218; 7, с. 171–176]. Воно займає невисоке підвищення на низькому краї лесової тераси правого берега р. Трубіж. Деякі дослідники ототожнюють його з літописним містом Бронькняж [20, с. 141, 145; 5, с. 133].

Опис даного городища на початок XX ст. наведено у роботі Миколи Макаренка «Городища и курганы Полтавской губернии»: «... городище въ одной версте отъ села Пристромъ по направленни къ хутору Заостровскому; въ длину = 26, ширину = 26 и окружности 76 саж., кругообразное; поверхность холмистая, съ дорогою по средине близь коей стоит крестъ, неизвестно кемъ и когда поставленный; на ровном месте, бл. реки Трубежа; валы со всех сторонъ, длина валов = 70 саж; входы с З и С; городище вполне сохранилось; преданий никакихъ нетъ» [13, с. 37].

За матеріалами сучасних обстежень городище у плані має круглу форму з двома, розміщеними навпроти один одного в'їздами, шириною 7 та 10 м. Кільцевий вал розсунувся. Його ширина в основі – 16–17 м, висота – до 4 м, з нижчого південно-західного боку – 1,5 м. Рів, шириною до 15 м, помітний лише з південно-східного боку. Площадка городища діаметром 50 м [8; 9, с. 24, рис. 3, 5; 10].

На північний захід від городища розташоване давньоруське селище, відкрите розвідками Переяслав-Хмельницького державного історичного музею [20, с. 144, 145]. Його дослідження в 1971 р. проводила експедиція ІА АН України [8], а в 1979 та 1985 рр. – Переяслав-Хмельницького державного історико-культурного заповідника [21, с. 69–70; 1, с. 2–3]. Селище займає край лесової тераси правого берега р. Трубіж, прилягає до городища з північно-західного боку. Його розміри складають 500х300 м. Культурний шар має потужність 0,5–0,6 м. На поверхні зібрано уламки гончарного посуду XI–XIII ст., а також XIII–XIV ст. та XVII–XVIII ст. [21, с. 69–70; 1, с. 2–3].

Серед ставрографічних старожитностей, що публікуються, п'ять натільних хрестиків та два хрести-енколпіони.

Поміж перших виділяються два бронзові хрестики, виготовлені в техніці виїмчастої емалі, один з яких знайдено в с. Пристроми, а інший на території міста Переяслава-Хмельницького. За формою країв рамен хрестики з виїмчастою емаллю поділяються на чотири типи: трилопатекінцеві, овальнокінцеві, з кінцями, прикрашеними стилізованими пальметками, прямокутнокінцеві [12, с. 113].

Наші знахідки відносяться до першого типу. Хрестики відлито з бронзи в двосторонній формі. Вони мають заокруглені рамена з додатковими виступами. Перший хрестик (Пристроми) з обох сторін прикрашений геометричним орнаментом у техніці виїмчастої емалі. Круглі гнізда по краях рамен та в осерді заповнені жовтою емаллю, прямокутні на раменах – коричневою емаллю. Його розміри складають 3,5х3 см (рис. 1, 1). У другого хрестика (Переяслав-Хмельницький) круглі та прямокутні гнізда декоровані з однієї сторони жовтою, а з іншої – зеленою емаллю. Його розміри – 3,6х3,2 см, вушко відбите (рис. 1, 2).

Подібні знахідки виявлено на різних пам'ятках Давньої Русі. Вони були поширені як у міських центрах, так і на сільських селищах. Їх знаходять у культурному шарі поселень та у похованнях [16, с. 13]. Щодо останніх, вони найчастіше зустрічаються в жіночих і тільки зрідка в чоловічих захороненнях. За своїм сакральним змістом вони могли виступати не тільки як нагрудні християнські знаки, але й як амулети-обереги [12, с. 116].

Значна частина хрестиків з виїмчастою емаллю походить з території Середньої Наддніпрянщини. Форму для відливки хрестів з виїмчастою емаллю було знайдено на городищі Княжа Гора [17, с. 459]. Такі ж хрестики знайдено під час археологічних досліджень ремісничої

майстерні в Києві на горі Киселівка [24, с. 151, табл. 8, рис. 9], а також на посаді городища Новгородка [3, с. 249, рис. 8, 3]. Подібні ж хрестики з території Київщини, Полтавщини, Житомирщини, опубліковані В.В. Нечитайлом [14, с. 64–65]. Близьким за аналогією до наших старожитностей є хрестик з Новгорода, який датується початком XII ст. Його розміри складають 4x3 см. З двох сторін виріб прикрашено виїмчастою емаллю: з однієї сторони круглі гнізда заповнені жовтою емаллю, прямокутні – зеленою, із зворотної сторони в круглих гніздах – зелена емаль, а в прямокутних – жовта [19, с. 52, 181, рис. 80, 9].

Дослідниця В.А. Мальм вважала, що майстерні по виготовленню трилопатекинцевих натільних хрестиків з виїмчастою емаллю в XI–XII ст. знаходилися у Києві чи в інших містах поблизу нього [12, с. 113]. Звідси вони разом з іншими виробами поширювалися на інші території. Про це свідчать знахідки хрестиків вказаного типу в Білоозері, Рюриковому городищі, в околицях Костроми, Старої Рязані та інших пам'яток. Подібні знахідки відомі й далеко за межами Давньої Русі, зокрема, в Прибалтиці та Приураллі (11, с. 63). На думку М.В. Седової, у XII–XIII ст. виник ще один центр з виробництва подібних хрестиків в усті р. Даугави, де знайдено значну кількість таких старожитностей [19, с. 52].

Інші три натільні хрести відліто із олов'яно-свинцевої бронзи.

Перший хрест виготовлений у двосторонній формі. Він має округлі кінці з виступаючими дугами в середохресті. У центрі хрест з ромбовидним середохрестям, у яке вписано круглий медальйон. На кінцях рамен розміщено круглі медальйони, в яких розташовано стилізовані хрести. Вушко для підвішування масивне. Розміри хреста складають 3,7x2,8 см (рис. 1, 3). Хрестик значно пошкоджений корозією. Аналогічні вироби виявлено на Княжій Горі [23, с. 201, табл. XVII], у Новгороді [19, с. 51, рис. 16, 7]. Типологічно близькі знахідки опубліковано в каталозі В.В. Нечитайла [14, с. 322–327]. Тож за аналогіями даний хрестик можна датувати останньою чвертю XI–XIII ст.

Наступний хрест чотирикінцевий, рівносторонній з дугами в середохресті. Має трипелюсткові криноподібні кінці і ромб у середохресті. Три кінці на завершені містять круглі кульки, четвертий – вушко для підвішування. З двох сторін на кінцях рамен декорований тисненням геометричним орнаментом. Розміри: 3,8x3,7 см (рис. 1, 4). Відноситься до широко поширених у XII–XV ст. типу натільних хрестів [19, с. 54; 14, с. 232].

До цього ж типу відноситься ще один тільник, що має в середохресті зображення хреста із криноподібними кінцями. Його розміри складають 2,8x2,1 см (рис. 1, 5). Відчутно пошкоджений корозією. Датується хрестик XIII–XIV ст. [19, с. 54].

Хрести-енколпіони представлені двома екземплярами. Їх відліто з мідного сплаву. За класифікацією Г.Ф. Корзухіної вони відносяться до типу III. 3. 1. [6, с. 132–133].

Один має заокруглені з додатковими виступами кінці. На лицевій стороні в центрі розміщено рельєфне зображення розіп'ятого Христа. Руки розведені в сторони, злегка зігнуті в ліктях. На зворотній стороні в центрі рельєфне зображення Богоматері. Обидві стулки сильно затерті. Розміри: 4,5x2,5 см (рис. 2, 1). Датується за аналогіями XII – першою половиною XIII ст. [6, с. 132–138, 319, табл. 76].

Від другого збереглася стулка, що має заокруглені з виступами кінці. У центрі рельєфне зображення розіп'ятого Христа. Він немов стоїть на рельєфному підніжжі, тіло Христа майже пряме, голова злегка нахилена праворуч, руки прямі, розведені в сторони. Кисті рук непропорційно великі. З внутрішньої сторони невелике заглиблення, яке повторює контури зовнішнього зображення. Розміри: 4,1x2,3 см (рис. 2, 2). Датується так само, як і вищеописаний хрест-складень: XII – перша половина XIII ст.

Представлені старожитності доповнюють відому на сьогодні колекцію подібних знахідок з території центральної Переяславщини і є важливими для розширення джерелознавчої бази з вивчення давньоруського сакрального мистецтва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бузян Г.Н. Отчет о работе Яготинско-Переяславского отряда Киевской областной археологической экспедиции «Свода» в 1985 году / Г.Н. Бузян // НА ІА НАН України. –

- 1985/1в. – 30 с.
2. Бузян Г.М. Матеріали X ст. з території посаду Переяславля Руського / Г.М. Бузян, М.В. Роздобудько, Д.А. Тетеря, М.Т. Товкайло // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2001. – № 2. – С. 57–60.
 3. Гуревич Ф.Д. Об окольном городе летописного Новгородка X–XIII вв. / Ф.Д. Гуревич // Советская археология. – 1962. – № 1. – С. 241–252.
 4. Златогорський О. Сакральні вироби та прикраси раннього середньовіччя та давньоруського часу з території Волинської області / О. Златогорський, Г. Охріменко, Н. Склярєнко // Нариси культури давньої Волині. – Луцьк, 2006. – 600 с.
 5. Колибенко О. Давньоруські топоніми Переяславщини / О. Колибенко, О. Колибенко // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – Вип. 13. – С. 128–139.
 6. Корзухина Г.Ф. Древнерусские энколпионы. Кресты-реликварии XI–XIII вв. / Г.Ф. Корзухина, А.А. Пескова. – СПб: Петербургское востоковедение, 2003. – 432 с.
 7. Куза А.В. Древнерусские городища X–XIII вв. / А.В. Куза. – М., 1996. – 255 с.
 8. Кучера М.П. Звіт про роботу розвідзагону по обстеженню городищ Київщини у 1971 р. / М.П. Кучера // НА ІА НАНУ. – 1971/17. – 19 с.
 9. Кучера М.П. Давньоруські городища в західній частині Переяславщини / М.П. Кучера // Археологія. – 1978. – Вип. 25. – С. 21–31.
 10. Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем / М.П. Кучера. – К., 1999. – 252 с.
 11. Мугуревич Э.С. Восточная Латвия и соседние земли в X–XIII вв. Экономические связи с Русью и другими территориями. Пути сообщения / Э.С. Мугуревич. – Рига: Зинатне, 1965. – 144 с., 32 табл.
 12. Мальм В.А. Крестики с эмалью / В.А. Мальм // Славяне и Русь. – М., 1968. – С. 113–117.
 13. Макаренко Н.Е. Городища и курганы Полтавской губернии (Сборник топографических сведений) / Н.Е. Макаренко. – Полтава, 1917. – 105 с.
 14. Нечитайло В.В. Каталог християнських нагрудних виробів мистецтва періоду Київської Русі (X – перша половина XIII ст.) / В.В. Нечитайло. – К., 2001. – 94 с., ил.
 15. Попельницька О.О. Стан вивчення в Україні спеціальної історичної дисципліни ставрографії: постановка проблеми / О.О. Попельницька // Український історичний журнал. – 2009. – № 3. – С. 199–217.
 16. Равдина Т.В. Погребения X–XI вв. с монетами на территории Древней Руси: Каталог / Т.В. Равдина. – М.: Наука, 1988. – 152 с.
 17. Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси / Б.А. Рыбаков. – М., 1948. – 792 с.
 18. Рыбаков Б.А. Язычество древней Руси / Б.А. Рыбаков. – М.: Наука, 1988. – 606 с.
 19. Седова М.В. Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X–XV вв.) / М.В. Седова. – М.: Наука, 1981. – 196 с.
 20. Сікорський М.І. Переяславщина напередодні Київської Русі / М.І. Сікорський, А.П. Савчук // Середні віки на Україні. – 1971. – Вип. 1. – С. 140–147.
 21. Сикорский М.И. Отчет о работе Переяслав-Хмельницкой археологической экспедиции в 1979 г. / М.И. Сикорский, Е.В. Махно, Г.Н. Бузян // НА ІА НАНУ. – 1979/119. – 87 с.
 22. Тетеря Д.А. Іконки-підвіски з Переяславля Руського / Д.А. Тетеря // Могилянські читання 2008 року: Зб. наук. пр.: Церква і музеї: втрати ХХ століття. – К.: Фенікс, 2009. – С. 350–355.
 23. Ханенко Б.И. Древности русские. Кресты и образки / Б.И. Ханенко, В.И. Ханенко. – Вып. II. – К., 1900. – 25 с.
 24. Шовкопляс Г.М. Археологічні пам'ятки гори Киселівки в Києві / Г.М. Шовкопляс // Праці Київського державного історичного музею. – К., 1958. – Вип. 1. – С. 133–157.
 25. Юрченко О. Хрести-релікварії з Переяслава-Хмельницького / О. Юрченко // PEREYASLAVICA: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» / Релігійне життя Переяславської землі (IX–XXI ст.). – Зб. наукових статей. – Випуск 1 (3). – 2007. – С. 196–201.

Бузян Г.Н., Тетеря Д.А. Новые находки ставрографических древностей древнерусского времени на территории центральной Переяславщины.

В статье публикуются новые находки нагильных крестов и крестов-энколпионов древнерусского времени с территории центральной Переяславщины.

Ключевые слова: нагильный крест, энколпион, Русь, центральная Переяславщина.

Buzyan G., Teterya D. New finds of antique crosses of Old Rus' time on the territory of Central Pereyaslav region.

In the article description and characteristic of the new finds of the pectoral crosses and encolpions of the Old Rus' time from the territory of Central Pereyaslav region are given.

Keywords: the pectoral cross, encolpion, Rus', Central Pereyaslav region.

Одержано 14.09.2012

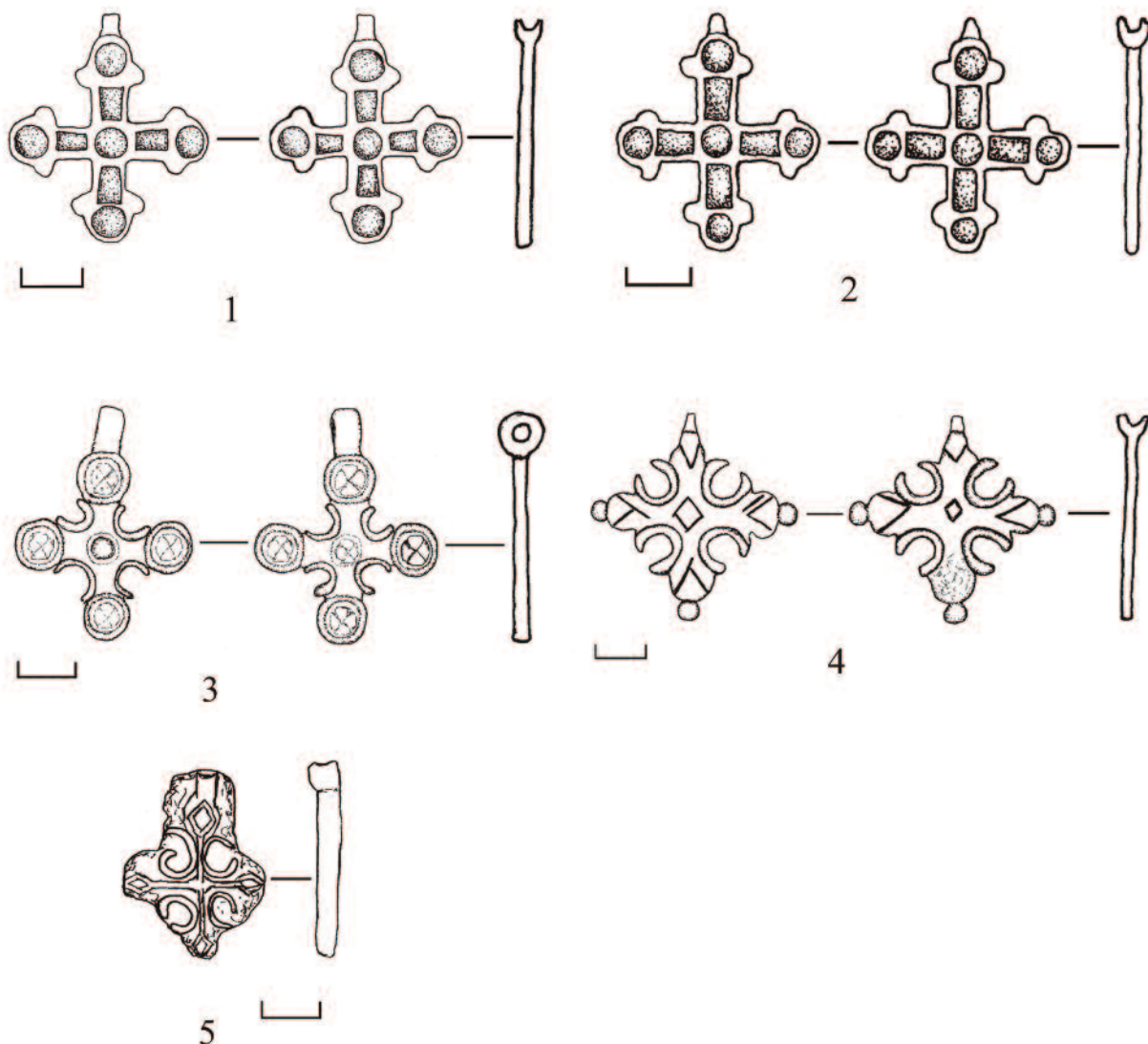

Рис. 1. Нагільні хрести давньоруського часу з території центральної Переяславщини.